

Siargiej Kawalow

Берасцеўскі паслядоўнік Яна Каханоўскага

Acta Polono-Ruthenica 4, 116-126

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Siargiej Kawalow
Lublin

Берасцейскі паслядоўнік Яна Каханоўскага

У 1564 г. вядомы, але яшчэ не славу ты паэт Ян Каханоўскі выдаў у Кракаве паэму *Satyr albo Dziki Mqz*, заснаваўшы новы жанр у польскай літаратуры: жанр сатыравай паэмы. Вострую крытыку заган тагачаснага грамадства паэт уклаў у вусны міфалагічнага бажка Сатыра, які з пракаветных часоў жыў самотна ў польскіх пушчах, але быў выгнаны адтуль неразумнай наспадарчай дзейнасцю чалавека. Ідэю ўвесці ў паэму постаць Сатыра ў якасці суролага судзі-рэзанёра Я. Каханоўскі запазычыў, напэўна, у Вергілія: у VI-й эклозе рымскага паэта ёсць вобраз Сілена-мараліста, блізкага крэўнага Сатыра. У сваю чаргу твор Я. Каханоўскага выклікаў шматлікія наслідаванні сучаснікаў і наступнікаў: адны аўтары для выяўлення сваіх палітычных, рэлігійных і сацыяльных поглядаў таксама выкарыстоўвалі вобраз Сатыра (ананімны *Satyr podgórski*, *Satyr na twarz Rzeczypospolitej* С. Твардоўскага, *Satyr polski* Ш. Старавольскага), іншыя ўводзілі новага героя-прамоўцу, узятага з антычнай літаратуры альбо з легендарнай гісторыі Польшчы (ананімны *Tymatas Skotopas...*, *Lech wzbudzony...* і *Chorągiew Wandalina* Я. Юркоўскага).

Першым і найбольш плённым наслідаваннем *Сатыру...* Я. Каханоўскага з'яўляецца паэма *Proteus abo Odmieniec*, выдадзеная ананімна, без указання месца і часу выдання. У 1890 г. У. Віслоцкі апублікаваў тэкст паэмы паводле знойдзенага ім у бібліятэцы Асалінскіх старадруку¹, паклаўшы тым самым пачатак вывучэнню аднаго з самых значных твораў польскамоўнай паэзіі Беларусі эпохі Рэнесансу. Польскі вучоны без цяжкасцей вызначыў, што *Пратэй...* выйшаў з друкарні Цыпрыяна Базыліка, якая дзейнічала ў 60-х гг. XVI ст. у Бярэсці, і выказаў меркаванне, што паэма выдадзена ў тым

¹ *Proteus abo Odmieniec*, wyd. W. Wisłocki, Kraków 1890. У нашым артыкуле паэма цытуецца паводле гэтага выдання, у дужках падаюцца нумары вершаваных радкоў (в.).

самым годзе, што і *Сатыр*... Я. Каханоўскага.

Паэма *Пратэі*... напісана трынаццаціскладовым сілабічным вершам, налічвае 1104 радкі (асноўны тэкст - 976 радкоў). Адкрывае кнігу вершаванае прысвячэнне віленскаму ваяводу і берасцейскаму старасту Мікалаю Радзівілу Чорнаму, якому аўтар ахвяруе паэму ў якасці каляднага падарунка і якога просіць узяць пад сваю ахову дзівака-Пратэя, бо ў Польшчы не любяць тых, хто гаворыць праўду. Напрыканцы кеігі змешчаны верш Пятра Стаенскага *Do Odmieńca*, дзе паэт дакарае непаслухмянага героя, што той свавольна выйшаў з пад ягонай апекі перад самымі маразамі, не чакаючы надыходу вясны. Кампазіцыя берасцейскага выдання *Пратэя*... відавочна ўзыходзіць да кампазіцыі *Сатыра*...: перад асноўным тэкстам сваёй паэмы Я. Каханоўскі змясціў вершаваную прадмову да карля Жыгімонта Аўгуста, а скончыў вершаваным зваротам да свайго героя - Сатыра. Праўда, у берасцейскім выданні ёсць яшчэ *Zamknienie do poetów polskich* і ў самым канцы кнігі верш Ц. Базыліка *Do tegoż*. У „Заклучэнні...” аўтар дэманструе добрае веданне тагачаснай польскай літаратуры, адзначае заслугі Мікалая Рэя, Анджэя Тшэцескага і асабліва Яна Каханоўскага, якому складае ўзнёслы панегірык. Выдаўца паэмы, Ц. Базылік, выказвае спачуванне Пратэю, распачаўшаму ўслед за сваім настаўнікам Сатырам новую вайну з заганамі грамадства.

Верш *Да Пратэя* вярзана сведчыць пра тое, што аўтарам паэмы з’яўляецца француз Пётр Статорыс (Стаенскі), які перабраўся ў Польшчу з Жэневы ў 1556 г., пісаў спачатку па-лацінску, апублікаваў некалькі рэлігійна-палемічных трактатаў, але неўзабаве авалодаў польскай мовай у такой ступені, што ўдзельнічаў у 1562 - 1563 гг. у перакладзе славунай Берасцейскай Бібліі, а ў 1568 г. выдаў першую польскую граматыку. Напэўна, паляк Ц. Базылік, які не толькі выдаваў чужыя паэтычныя творы, але і пісаў свае ўласныя, з’яўляўся рэдактарам *Пратэя*..., фактычна - сааўтарам П. Стаенскага. Іхняе супрацоўніцтва вытлумачвае неакрэсленасць канфесійнай пазіцыі ў творы, рэдкае для таго часу імкненне да аб’ектывізму ў рэлігійных пытаннях (кальвін Базылік „змякчаў”, палемічныя акцэнтны арыянніна Статорыуса, хоць паўплывала тут і арыентацыя на паэму каталіка Я. Каханоўскага). Такі погляд на праблему аўтарства *Пратэя*... ўяўляецца найбольш слушным, але паколькі П. Стаенскі і Ц. Базылік

не пажадалі паставіць свае імёны на тытульнай старонцы твора і дакладна невядома ступень удзелу кожнага з іх у працы над тэкстам - даводзіцца і надалей разглядаць *Пратэя*... як ананімную паэму. Нягледзячы на відавочныя заслугі П. Стаенскага перад польскай культурай многія вучоныя (А. Брукнер, Е. Старнаўскі, С. Кот) не верылі, што з-пад пяра французскага эмігранта магла выйсці такая вялікая паэма на польскай мове, і таму шукалі іншых, больш верагодных, з іхняга пункту гледжання, аўтараў (прапаноўваліся кандыдатуры Андрэя Валяна, Яна Парэмбнага, Цыпрыян Базыліка). Дыскусія, якая доўжылася амаль цэлае стагоддзе, не прынесла, аднак, плёну: у найноўшых польскіх падручніках і навуковых працах паэма паранейшаму згадваецца як ананімная.²

На жаль, даследаванне *Пратэя*... ў Польшчы зводзілася пераважна да высвятлення праблемы аўтарства. Толькі Ю. Новак-Длужэўскі ў 1962 г. разгледзіў нарэшце берасцейскую паэму як непасрэдны вынік наследавання *Сатыры*... Я. Каханоўскага³, а ў 1966 г. - як адлюстраванне ў паэме канкрэтных палітычных падзей 60-х гг. XVI ст. (варшаўскага сейма 1563 - 1564 гг., барацьбы шляхты і карля з магнатамі і духавенствам за экзекуцыю каронных праў і інш.)⁴. У Беларусі адзіны артыкул пра паэму *Пратэй*... апублікаваў у 1979 г. Я. І. Парэцкі, назваўшы яго ў адпаведнасці з духам часу *Антырэлігійная сатыра Брэсцкага друкарскага двара XVI ст.*⁵. Беларускі філолаг-лацініст слухна адзначыў падабенства поглядаў берасцейскага аўтара і ідэй вядомага гуманіста, рэфармацыйнага дзеяча Сымона Буднага (на блізкасць рэлігійных і палітычных поглядаў аўтара *Пратэя*... да поглядаў М. Чаховіча, Л. Крышкоўскага, С. Буднага, а таксама А. Фрыча-Маджэўскага звяртаў увагу і польскі вучоны С. Кот⁶).

² Гл. напр.: J. Pelc, *Literatura Renesansu w Polsce*, Warszawa 1994, s. 123-124.; J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1995, s. 362-363.

³ J. Nowak-Dłużewski, *Poemat satyrowy w literaturze polskiej w. XVI-XVII*, Warszawa 1962, s. 9-51.

⁴ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmunta*, Warszawa 1966, s. 290-292.

⁵ Я. І. Парэцкі, *Антырэлігійная сатыра Брэсцкага друкарскага двара ў XVI ст.*, „Беларуская літаратура”, 1979, вып. 7, s. 177-187.

⁶ S. Kot, *Nieznany poeta polski XVI wieku*, „Zeitschrift für Slavische Philologie”, 1956, Bd. 25, H. 1, s. 119-120.

Як бачым, даследчыкаў цікавілі найперш інтэртэкстуальныя сувязі *Пратэя*.. (запазычанні з паэмы Я. Каханоўскага, перагукі з ідэямі С. Буднага і г.д.), у той час як па-за ўвагаю заставаліся мастацкія асаблівасці паэмы, яе індывідуальная непаўторнасць. Шукаючы мастацкую дамінанту, якая вызначае фенатып гэтага твора, абумоўлівае ягонае адрозненне і ад *Сатыра*..., і ад іншых паэтычных твораў XVI ст., трэба звярнуць увагу не на палітычныя, рэлігійныя і сацыяльныя ідэі аўтара, а на вобраз героя паэмы - Пратэя і на раскрытыю праз яго тэму ўзаемаадносін паэта і грамадства.

Пратэй - брат Сатыра, але не блізнюк. Аўтар берасцейскай паэмы шукаў постаць, якую б можна было, так як і Сатыра, выкарыстаць у ролі крытыка і настаўніка грамадства і выбраў з грэцкай міфалогіі марскога бажка Пратэя, надзеленага дарам прадказваць будучыню. Вобраз Пратэя быў вядомы паэту, напэўна, з Гамера: цар Менелай, вяртаючыся з Троі, заўважыў крылатага цмока ў марскіх хвалях і запытаўся пра свой далейшы лёс. Прарочы дар як найлепш пасаваў да ролі Пратэя ў задуманай паэме, але ў марскога бажка была яшчэ адна здольнасць: мяняць абліччы, як хамелеон мяняе а фарбоўку. Каб даведацца пра сваю нешчаслівую будучыню, Менелаю давлялося спачатку злавіць Пратэя і моцна трымаць, пакуль той ба-віўся ператварэннямі ў льва, змея, пантэру, дзіка, дрэва і ваду. Ці адпавядала такая ўласцівасць Пратэя канцэпцыі паэмы, ці не прырэчыла аўтарскай задуме? У паэта было два выйсця: альбо прыхаваць заганныю ўласцівасць свайго героя і поўнасцю акцэтнаваць увагу на ягоным прарочым дары, альбо абыграць зменлівасць Пратэя і звязць яе з ідэяй твора. Першыя ж радкі паэмы сведчаць пра тое, што аўтар пайшоў менавіта другім шляхам:

Odmianę wieku tego myślę wam powiedzieć,
 O której miałbych słusznie mojem zdaniem wiedzieć,
 Gdyż o tem imię moje wam świadectwo daje,
 Bo często za przezwiskiem idą obyczaj. [...]
 Widzę, że się szkodliwsza stała dziś odmiana,
 Która za przodków waszych była niesłychana,
 Z niej prawie jak z studnice ty nieszczęścia płyną,
 Prze które namocniejsze państwa często giną.
 (в. 21-246 29-32)

Прычынай цяперашніх няшчасцяў людзей з'яўляюцца надобрыя перамены (у адзенні, звычаях, веры і г.д.), і каму, як не Пратэю - увасабленню зменлівасці, заўважыць іх і пра іх распавесці. Пярэварачень - гэта адначасова суддзя, сведка і віноўца бедаў шляхецакага грамадства, ён выконвае ў паэме функцыі прамоўцы, апавядальніка і героя, прычым - адмоўнага. Як бачым, берасцейскі аўтар усклаў на Пратэя значна цяжэйшую задачу, чым Я. Каханоўскі на Сатыра: лягчэй крытыкаваць іншых, чым прызнавацца ва ўласных грахах. Разумею гэта і герой паэмы („Wiem dobrze, jak to trudno na się co powiedzieć...” - в. 99), але адважна бярэцца распавядаць уласную гісторыю, перад тым як асуджаць норавы і звычаі сваіх слухачоў („Potem o sprawach waszych powiem swoje zdanie...” - в. 101).

Аповяд Пратэя прыўносіць у паэму сюжэтныя элементы, з яго мы даведваемся пра легендарнае мінулае героя ў вобразе крылатага цмока і пра цяперашняе жыццё ў постаці польскага шляхціца. Калісьці даўно Пратэй служыў марскаму цару Няптуну, але вымушаны быў пакінуць свой край, заняты Магаметам, і перабраўся ў Польшчу. Тут ён быў спачатку прыняты гасцінна, але пры адной умове: калі перастане бясконца змяняць абліччы, а выбера сабе каторае і застанеца ў ім назаўсёды. Щчырае, сумленнае жыццё не адпавядала наскрозь фальшывай натуры Пярэваратня („Zły zwyczaj, rzecz gwałtowna i nałóg niezbyty,/ Tego wy macie we mnie przykład znamienity” - в. 189-190) і ён доўгі час вымушаны быў хавацца ў пячорах пад Кракавам (алюзія да славутага кракаўскага цмока?), пакуль у Польшчы не насталі новыя часы і на змену цнатлівым і непадкупным продкам не прыйшлі разбэшчаныя пагоняй за золатам нашчадкі. Пратэй пакінуў сваё сховішча і стаў жыць сярод людзей як звычайны шляхціц, не мяняючы болей абліччаў, але штодзень мяняючы строі (польскія на нямецкія, нямецкія на італьянскія, італьянскія на венгерскія і г.д.), веравызнанні (каталіцтва на лютэранства, лютэранства на кальвінства, кальвінства на арыянства), якасці характару і паводзіны („Skąpy dziś, aż mierziono, jutro nazbyt hojny...” - в. 297), „Dziś sąsiada obłapiam, , o z nim za włosy...” - в. 301).

Паганскі бажок вельмі лёгка ператварыўся ў польскага шляхціца-хрысціяніна, бо яшчэ на службе ў Няптуна ён паводзіў сябе хутчэй як баязлівы шляхціц, а не як крылаты цмок. Куды цяжэй яму

было выканаць наступнае заданне паэта: ператварыцца з авантурніка і махляра ў суддзю і настаўніка польскага грамадства, выклікаць калі не павагу то хаця б давер і спагаду ў слухачоў.

Адразу адзначым, што ў поўным аб'ёме задача гэтая была невыканальная і менавіта несумяшчальнасць дзвюх роляў героя з'яўляецца самым супярэчлівым месцам паэмы *Пратэй, або Пярэваратень* (С. Кот лічыў выбар Пратэя ў якасці прмоўцы адназначна няўдалым⁷). Аўтарытэт Сатыра як мараліста-рэзанёра палягаў на ягоным старадаўнім паходжанні, натуральнасці і прастаце паводзін, глыбокай набожнасці і шчырым патрыятызме (Я. Каханоўскі „хрысціянізаваў” і „знацыяналізаваў” свайго героя). Пратэй мог пахваляцца толькі паходжаннем (але не сваім мінулым) ды прарочым дарам, усе іншыя ўласцівасці ды ўчынкі сведчылі супраць яго. Калі, напрыклад, у сваёй прамове Пратэй сцвярджае: „W Boga wierzę, którego Krystus Ojcem zowie, / Którego sposobieni jesteśmy synowie. / Tego mię Pismo uczy” (в. 569-571), чытач адразу згадвае зусім іншае прызнанне з ягонага аповяду: „Jam się prawdziwie temu nigdy nie ukorzył, / Który niebo i ziemię i człowieka stworzył” (в. 305-306).

Берасцейскі аўтар адчуваў супярэчнасць паміж дзвюма функцыямі вобраза Пратэя ў паэме, таму імкнуўся рознымі спосабамі дапамагчы свайму герою.

Па-першае, паэт намагаўся выклікаць у чытачоў не толькі асуджэнне паводзін Пярэваратня, але і спагаду да нядошлага грэцкага бажка, які, нягледзячы на ўсе свае штучкі, так і не зрабіў у Польшчы кар'еры, бо навакол раілася ад махляроў і ашуканцаў значна вышэйшага палёту. Пратэй - не монстр і не пачвара, а прайдзісвет-недарэка - постаць камічная, якая не выклікае захаплення, але калінекалі выклікае ўсмішку. Не атрымалася ў Пярэваратня зрабіць духоўную кар'еру, бо не ўмеў ён „узбірацца па драбінах на неба” і прачынаўся на ранішняю імшу, не ўдалося заняць важнай дзяржаўнай пасады, бо не меў грошай, каб яе купіць („Drugim też zaszkodziła ich szczyra prostota, / Co wiele cnoty mieli, ale mało złota” - в. 267-268), урэшце ён „апусціўся” да таго, што стаў крытыкаваць і павучаць грамадства, а такі занятак ніколі не прыносіў прыбытку, бо людзі не любяць слухаць пра сябе праўду. У вобразе Пратэя ся-

⁷ Ibidem, s. 122.

рэдні польскі ці беларускі шляхіціц лёгка мог пазнаць сябе, а ў няўдалых спробах героя „стаць панам у гэтым свеце” убачыць уласныя намаганні „выбіцца ў людзі”, зраўняцца з магнатамі. Характэрна, што Пратэй увесь час падкрэслівае сваё „прастацтва”, неадукаванасць („Retoryki nie umiem, niech ze mnie nie szydzą...” - в. 687; „Ale mnie się nie godzi sięgać tak głęboko...” - в. 361; „Nie jestem teologiem, jako i ty bracie...” - в. 587), у прамове аперыруе выключна паняццямі і ўяўленнямі шляхецкага асяроддзя ды і звяртаецца да сваіх слухачоў папростаму: „браце”, „суседзе”.

Па-другое, паэт апраўдваў свой выбар Пратэя ў якасці прамоўцы самой тэмай прамовы („O nieporządnych sprawach kto porządnie mówi?” - в. 693), спасылаючыся пры гэтым на прыклад сатыра („Zdanie swoje powiedzieć wolno tu każdemu,/ Jako się przedtem zeszło mężowi dzikiemu...” - в. 379-380), і падкрэсліваючы неўнікнёнасць крытыкі ўвогуле („Ale jeśli się wam zda płoche ich ćwiczenie,/ Na koniec mówić będzie to nieme kamienie...” - в. 47-48).

Падтрыманы ў сваіх намерах важкімі аргументамі аўтара і спагадаю слухачоў, Пратэй заканчвае непрыемны для яго аповяд пра ўласныя грахі і смела перахадзіць да выкрыцця заган і хвароб грамадства. Выступаючы з правамай нібы пасол на сейме, Пярэварачень паказвае невясёлы малюнак грамадска-палітычнага жыцця ў Польшчы і Вялікім Княстве Літоўскім (барацьбу шляхы з магнатамі, а магнатаў з каралём; парушэнне законаў і агульных прынцыпаў справядлівасці; вынясенне уласных альбо груповых інтарэсаў над дзяржаўнымі і г.д.), звяртае ўвагу на няўдачы ў вайне з Масковіяй з-за нежадання шляхты выконваць свае вайсковыя абавязкі перад Айчынай, асуджае рэлігійныя міжусобіцы і праявы неталеранцыі ў краіне (каталікі змагаюцца з пратэстантамі, а ў лагеры пратэстантаў таксама няма згоды), наракае на заняпад маралі і выміранне традыцый продкаў (цяперашні шляхіціц дбае пра грошы, а не пра славу, розум чэрпае з бочкі віна, а не з мудрых кніг; ва ўзаемаадносінах людзей няма ранейшай шчырасці і дабразычлівасці, сусед баіцца суседа і г.д.).

Пратэй не толькі пералічвае цяперашнія хваробы і заганы шляхецкага грамадства, не толькі выкрывае іхнія прычыны і вытокі, але прадказвае таксама сумную будучыню Польшчы, што ў выкананні вешчуна-прарока гучыць надзвычай пераканаўча. Паэма прасякнута

выразнымі песімістычнымі матывамі, прадчуваннем неўнікнёнай катастрафы („Przeto są między wami nieskończone gniewy,/ Rozproszy was gniew boży jako lekkie plewy! - в. 857-858). Узнікае традыцыйны, вядомы з часоў антычнасці вобраз-топас тонучага карабля, які сімвалізуе гібель дзяржавы („Acz gdy się przypatruję tej sławnej Koronie,/ Widzę okręt na morzu, co bez mała tonie” - в. 393 - 394).

Як і ў выпадку з *Сатырам*... Я. Каханоўскага, дзе таксама прагучала засцярога шляхты ад палітычнай анархіі і маральнай сваволі, далейшае развіццё падзей надало прадказанням і папярэджванням Пратэя асаблівую акульнасць і злавеснасць. Гісторыя спраўдзіла найгоршыя прадчуванні берасцейскага паэта і іншых мысліцеляў эпохі Рэнэсансу: у XVII ст. Польшчу і Вялікае Княства Літоўскае захлынула хваля рэлігійных канфліктаў і нацыянальных міжусобіц, а напрыканцы XVIII ст. агрэсіўныя суседзі ўмела выкарасталі ўнутраныя канфлікты ў Рэчы Паспалітай, каб спрытна падзяліць расколатую краіну паміж сабой. Як жа прароча ў такім гістарычным кантэксце гучаць словы з паэмы *Пратэй*..., напісанай напярэдадні Люблінскай уніі:

A jeśli Bóg z obłoków nie spuści nam wody,
 Sami się nie obroniem prze nasze niezgody,
 które nieprzyjaciołam otworzywszy wrota,
 A trudno się im oprą nasze różne wota.

(в. 1067-1070)

У сваёй прамове Пратэй не прапаноўвае канкрэтных шляхоў выратавання дзяржавы, не выдае рэцэптаў на хваробы грамадства. Ён толькі крытыкуе і прадказвае, пазітыўная праграма аўтара выкладзена ў асобнай частцы паэмы, якую ўмоўна можна назваць *Навука Уладара свайму сыну* (яна адпавядае *Навуцы Хірона Ахілесу ў Сатыру*... Я. Каханоўскага). У абедзвюх паэмах гэтыя кампазіцыйныя часткі з'яўляюцца найслабейшымі месцамі твораў і мала чым адрозніваюцца паміж сабой па зместу: мудрэц-філосаф (кентаўр Хірон, пэўны старажытны Уладар) вучыць маладога каралевіча (Ахілеса, Сына) як разумна і справядліва кіраваць дзяржаваю (своеасаблівая палітычная ўтопія, якая ўзыходзіць да ідэй Платона).

Значна цікавейшымі ўстаўнымі часткамі паэмы *Пратэй*, або *Пярэварачень* у кантэксце як польскай, так і беларускай тагачаснай літаратуры з'яўляюцца ўступная, якую можна было б умоўна наз-

ваць „Уступ ад імя польскіх паэтаў” і заключная, якую сам аўтар назваў „Заключэнне да польскіх паэтаў”. Ад імя паэтаў прамаўляе Пратэй (зварот змешчаны паміж выкладам тэмы твора і гісторыяй Пярэваратня), да паэтаў звяртаецца непасрэдна аўтар, які хоць і застаецца ананімным, але не хаваецца болей за свайго героя.

Увагу даследчыкаў прыцягвала дагэтуль пераважна „Заключэнне...”, у якім берасцейскі паэт прадэманстраваў выдатнае веданне тагачаснай польскай літаратуры, адзначыў заслугі М. Рэя, А. Тшэцескага і Я. Каханоўскага, называючы сябе сціплым вучнем гэтых славурых паэтаў, а асабліва ўзносіў апошняга з іх (Пратэй, як памятаем, таксама называў сябе ў паэме вучнем, малодшым братам Сатыра). Вылучыўшы Я. Каханоўскага на першае месца не толькі сярод польскіх, але і сярод сусветных паэтаў („Niech już milczą Grekowie, niech już milczą Włochy,/ I cóż mają lepszego nad polskie rozkoszy?” - в. 1045-1046), упэўнена прадказваючы яму паэтычную бессмяротнасць („Pirwej tam wznidzie słońce, gdzie jest próżna zorza,/ Pirwej ku górze Wisła wróci się od morza,/ Niż zgaśnie jego sława na tej niskiej ziemi...” - в. 1049-1051), берасцейскі аўтар выявіў не толькі веды, але не абы які густ і зайздроскую інтуіцыю: малады Казаноўскі у той час толькі распачынаў паэтычную кар’еру як здольны панегірыст і не напісаў яшчэ найлепшых сваіх твораў, што прынеслі яму славу вялікага нацыянальнага паэта. У „Заключэнні...” польская паэзія бадай упершыню адважылася на самаацэнку, на падсумаванне сваіх датыхчасовых здабыткаў, нечакана ўсвядоміла сябе як аўтаномную літаратурную тэму.

Яшчэ больш цікавым у гэтых адносінах з’яўляецца выдзелены намі „Уступ ад імя польскіх паэтаў”, у якім берасцейскі аўтар вуснамі Пратэя выказвае сваё разуменне ролі і месца паэзіі ў грамадстве, характарызуе стаўленне да паэтаў тагачасных чытачоў. Пратэй катэгарычны ў сваіх сцвярджэннях: у Польшчы паэтаў не любяць, бо тут баяцца праўды. Відавочна, што тут гаворка ідзе не пра паэзію ўвогуле, а канкрэтна пра паэзію сатырычную, задача якой - змагацца з заганамі грамадства і выпраўляць іх, паказваць людзям іхні - я недахопы і навучаць мудрасці („I owszem się to dzieje dla waszej przestrogi,/ Abyście się wrócili do prawdziwej drogi...” - в. 73-74; „Bo wam, nie cudzoziemcom, piszą swoje rymy/ I ostrem piórem walczą z nierządy waszymi” - в. 85-86). Роля паэта ў грамадстве разумецца

як роля настаўніка і прарока, нялюбага за свае суровыя словы, але патрэбнага людзям як лекар. Аўтар *Пратэя*... адрознівае яшчэ два віды паэзіі: жартаўлівую і панегірычную, і, адпаведна, вылучае яшчэ дзве функцыі літаратуры: забаўляць і ўсхваляць. Жартаўлівую паэзію берасцейскі аўтар ставіць значна ніжэй за сатырычную („праўдзівую”), і з прыкрасцю адзначае, што легкадумныя, забаўляльныя вершыкі больш даспадобы чытачам, чым сур’ёзныя, павучальныя творы („Póki im fraszki piszesz, to radzi czytają./ Piszże co statecznego, srodze się gniewają...” - в. 57-58). Зусім іншае стаўленне ў паэта да панегірычных твораў, тут аўтарская прыхільнасць супадае з чытацкімі сімпатыямі (вядома, людзям больш падабаецца, калі іх прыгожа хваліш, чым востра крытыкуеш). Берасцейскі аўтар не лічыць усхваленне подзвігаў і цнот заняткам менш вартым, чым асуджэнне злачынстваў і недахопаў. Наадварот, услед за старажытнымі аўтарамі ён разглядае панегірычную, а асабліва героіка-эпічную паэзію як вяршыню творчасці, як жаданае спалучэнне абавязку і прыемнасці. На жаль, для польскіх паэтаў вяршыня гэтая пакуль недасягальная, бо рэчаіснасць вымагае не ўзнёслых гімнаў, а вострай сатыры, норавы і ўчынкi шляхты заслугоўваюць не ўсхвалення, а гнеўнага асуджэння:

Chcecieli tego po nas, byśmy was chwalili,
 To snadnie otrzymacie, moi bracia mili.
 Bądźcież nie słowem rządu, ale rządu w rzeczy,
 Niech dobrej sławy waszej żadna rzecz nie szpeci.
 Chciwościam swym niemądrym każcie mówić ciszej,
 Wyniesiem was swem pisaniem pod niebo i wyższej.
 (в. 91-96)

Нагадаем, што словы гэтыя належаць колішняму паганскаму бажку, а цяперашняму пярэваратню і махляру Пратэю, гэта ён ад імя ўсіх польскіх паэтаў абяцае чытачатам некалі „ўзнесці іх сваім пісаннем пад неба і вышэй”. Некалі - у лепшыя часы, калі змяняцца людзі і грамадскія парадкі, а пакуль што Пратэй бачыць свой абавязак у тым, каб смела казаць людзям нялюбую для іх праўду („Prawdę powiem, by mi z nią i rok siedzieć w wieży...” - в. 61). Выразна відаць, што Пратэй выступае ў паэме не толькі як міфалагічная істота, не толькі як звычайны шляхціц, але яшчэ і як паэт-вяшчун, такі самы,

як ягоны папярэднік Сатыр. Хацеў таго берасцейскі аўтар ці не, але ўзорнага адмоўнага героя з Пратэя не атрымалася, занадта блізкі ён да асобы самога аўтара. Характэрна, што ў „Заклучэнні...” паэт выказвае тых самыя думкі і перакананні, што ягоны адмоўны герой ва „Уступе...” („Darmo się za tą pracą łaski mam spodziewać,/ Wo się ludzie o prawdę muszą zawsze gniewać” - в. 997-998).

Шматаблічнасць вобраза галоўнага героя і пэўная супярэчнасць паміж рознымі ягонымі ўвасабленнямі толькі на першы погляд здаецца слабым месцам твора, недаглядам нявобразнага аўтара. На самой справе розныя функцыі, якія выконвае Пратэй у паэме, адпавядаюць супярэчнасці ягонаў натуры і неадназначнасці разумення гэтага міфалагічнага вобраза культурай эпохі Рэнесансу.

Найбольш традыцыйным было ўспрыманне вобраза Пратэя як алегорычнага ўвасаблення няшчырасці і зменлівасці (у пераносным сэнсе Пратэй - кожны ілжывы, фальшывы чалавек). З польскамоўных паэтаў Беларусі гэты вобраз выкарыстаў пазней Ян Казаковіч у сваёй вершаванай прадмове да кнігі Сымона Тэафіла *Zwierciadło nabożeństwa chrześcijańskiego...* (Вільня 1594) пагардліва называючы „сапраўднымі Пратэямі” ксяндзоў-езуітаў.

Але ў культуры Рэнесансу можна сустрэць і іншую, гуманістычную трактоўку вобраза Пратэя: як сімвала чалавека-творцы, свядомага стваральніка ўласнай індывідуальнасці, узора няспыннага развіцця і самаўдасканалення. Вядома, што Пратэем сябры і прыхільнікі называлі Эразма Ратэрдамскага, з Пратэем параўноўваў сябе ў *Фрашках* Ян Кахановіч.⁸

Безумоўна, выказаныя ў паэме палітычныя погляды і маральныя перакананні аўтара, праўдзіва і таленавіта намалёваныя сцэнікі са штодзённага жыцця шляхты ўяўляюць вялікую цікавасць для даследчыкаў грамадска-палітычнага, рэлігійнага і культурнага жыцця Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага ў эпоху Рэнесансу. Але менавіта выбар неардынарнага героя і тэма літаратуры, узятая ў *Пра-тэю...* робяць гэты твор адметнай з’явай не толькі ў кантэксте польскамоўнай паэзіі Беларусі XVI ст., і ў кантэксте гісторыі славянскіх літаратур увогуле.

⁸ J. Pelc, op. cit., s. 18.